

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX СТ.)

FEATURES OF DEVELOPMENT OF PROCESSAL LAW IN UKRAINIAN LANDS IN THE COMPOSITION OF THE RUSSIAN EMPIRE (END OF THE XVIII - BEGINNING OF THE XX CENTURY)

Слинько Д.В., д.ю.н., доцент,
професор кафедри теорії та історії держави і права
факультету № 1

Харківський національний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена висвітленню однієї з актуальних історико-правових проблем щодо розвитку процесуального права на українських землях, що перебували у складі Російської імперії в кінці XVIII – на початку XX ст. У той час на теренах України діяли різні нормативні акти. Зокрема, на території Лівобережної України застосовувалося загальноросійське законодавство про судоустрій і судочинство, а у Правобережній Україні використовувалися норми польського судочинства, основою якого виступало польсько-литовське законодавство, у місцевостях компактного проживання іноземних колоністів діяли особливі національні суди. Починаючи з 1830-х років, імперською владою здійснюються заходи щодо уніфікації судової системи України та приведення її до загальноросійського зразка. Характерною рисою процесуального права того часу була відсутність чітких формулювань і наявність протилежних за змістом законів. Процесуальне право на українських землях у складі Російської імперії розглядається як сукупність правових норм, що регулюють юрисдикційну й іншу охоронну діяльність державних та інших спеціально уповноважених органів.

Ключові слова: процесуальне право, процесуальні норми, судоустрій, судочинство, попереднє розслідування, кримінальний процес, цивільний процес, адміністративна юстиція.

Статья посвящена рассмотрению одной из актуальных историко-правовых проблем – развитию процессуального права на украинских землях, находящихся в составе Российской империи в конце XVIII – начале XX в. В то время на территории Украины действовали различные нормативные акты. В частности, на территории Левобережной Украины применялось общероссийское законодательство о судоустройстве и судопроизводстве, а в Правобережной Украине использовались нормы польского судопроизводства, основой которого выступало польско-литовское законодательство, в местностях компактного проживания иностранных колонистов действовали особые национальные суды. Начиная с 1830-х годов, имперской властью принимаются меры по унификации судебной системы Украины и приведению ее к общероссийскому образцу. Характерной чертой процессуального права того времени было отсутствие четких формулировок и наличие противоположных по содержанию законов. Процессуальное право на украинских землях в составе Российской империи рассматривается как совокупность правовых норм, регулирующих юрисдикционную и другую охранную деятельность государственных и других специально уполномоченных органов.

Ключевые слова: процессуальное право, процессуальные нормы, судоустройство, судопроизводство, предварительное расследование, уголовный процесс, гражданский процесс, административная юстиция.

The article is devoted to the coverage of one of the most important historical and legal problems, the problems of the development of procedural law in the Ukrainian lands that were part of the Russian Empire in the late XVIII - early twentieth century. At that time, various normative acts were in force in Ukraine. On the territory of the Left Bank of Ukraine was applied all-Russian legislation on the judiciary and legal proceedings. In the Right-Bank Ukraine, the rules of Polish legal proceedings were used, the basis of which was the Polish-Lithuanian legislation. In the areas of compact residence of foreign colonists, there were special national courts.

Thus, the procedural law that existed in the territory of present-day Ukraine remained unified for a long time, and the judicial system, which existed in the territory of Ukraine, was a highly racialized nature, was heterogeneous, characterized by broad competence and the use of the principles and sources of customary law.

Since the 1830s, the imperial government has taken measures to unify the judicial system of Ukraine and bring it to the all-Russian model. A characteristic feature of the procedural law of that time was the lack of clear wording and the presence of opposite content of laws. The procedural law on Ukrainian lands within the Russian Empire is considered as a set of legal norms regulating jurisdictional and other protective activities of state and other specially authorized bodies. As a result of its development, the division of procedural legislation into criminal and civil proceedings, the administrative justice is singled out.

In the legal science begins to develop a new branch of knowledge, which has the subject of study procedural law. Understanding procedural law in this period is associated with law enforcement (including the right of establishment) by the judicial authorities.

Key words: procedural law, procedural norms, judicial system, judicial process, preliminary investigation, criminal process, civil process, administrative justice.

В останні десятиліття XVIII – перші десятиліття XX ст. значна частина нинішньої території України перебувала у складі Російської імперії. На цих територіях діяли різні нормативні акти, зокрема, загальноросійське законодавство про судоустрій і судочинство почало поширюватися на території Лівобережної України в 1783 р., внаслідок розповсюдження на новостворені губернії Указу імператриці Катерини II «Установлення про губернії». Слід зазначити, що стосувалося це насамперед цивільного судочинства, що було пов'язано з тим, що російські «служили люди» ще з часів Богдана Хмельницького мали спеціальний правовий статус, а військове судочинство за російським зразком з'явилося за правління Петра I на початку XVIII ст.

На території Правобережної України, що була приєднана до Росії у 1793 р., також була зроблена спроба за

розпорядженням Катерини II впровадити російське судочинство та скасувати польські суди. Але вже у 1796 р., відповідно до Указу імператора Павла I від 3 листопада «Про відновлення в Малоросії правління та судочинства відповідно до тамтешніх правил і колишніх порядків», в Лівобережній Україні частково поновлювалося колишнє українське судочинство та почалося відновлення польського судочинства, основою якого виступало польсько-литовське законодавство [1, с. 556]. Цей указ був доповнений вказівкою Малоросійського Генерального суду про скасування Палат кримінальних та цивільних, які з'явилися у 1797 р. [2, арк. 1–9].

Таким чином, на початку XIX ст. процесуальне право, що діяло на території нинішньої України, залишалося неуніфікованим. У Катеринославській, Слобідсько-Українській,

Херсонській та Таврійській губерніях судоустрій та судочинство були приведені у відповідність до судової системи, яка існувала у центральних губерніях Російської імперії [3, с. 67]. На територіях цих губерній діяли земські суди, до компетенції яких належали справи дворян та вільного селянства у сільській місцевості. У містах діяли магістратські та ратушні суди, що розглядали справи міщан і купців. справи кріпосних селян вирішувалися поміщицькими судами. Всі зазначені суди належали до судів першої інстанції, до юрисдикції яких належав розгляд цивільних справ.

Судами другої інстанції виступали губернські суди. У своєму складі вони мали палати цивільного суду. Але якщо розглядалися справи щодо нерухомості з різних губерній чи справи про власність у містах, ці суди вважалися судами першої інстанції. У цивільних судових палатах також оформлювалися угоди стосовно продажу, обміну кріпаків, які проживали на території відповідної губернії [4, с. 233].

Крім того, кожна губернія мала позастанові совісні суди. Вони були засновані у кожному губернському місті під час реформування місцевого управління за вказівкою імператриці Катерини II. Беручи за взірць досвід європейських країн, вона намагалася покласти в основу діяльності інституту совісних судів головні ідеї та принципи Просвітництва, а саме: гуманізм, недоторкане право приватної власності, повагу до людини, врахування її вад і слабкостей. Отже, на відміну від інших судових інституцій, совісний суд не лише карав, але й намагався примирити сторони конфлікту на умовах, які пропонувалися сторонами [5, с. 81]. Ці суди, виконуючі каральні функції, виховували також у порушників почуття відповідальності за вчинене, оскільки залучали до осуду громадськість, родину та церкву. Основним критерієм формування суддівського корпусу була станова виборність. Представники дворянського стану, міщани та селянська громада обирали суддями відповідальних авторитетних місцевих діячів, наділених необхідними моральними якостями і довіряли їм здійснення судових повноважень. До юрисдикції совісних судів належали земельно-майнові спори, сімейні сварки, злочини, скоєні малолітніми або душевнохворими, а також справи про чаклунство та забобони. Постанови совісного суду мали рекомендаційний характер і виконувалися у випадку досягнення сторонами мирного вирішення конфлікту [6, с. 444]. Головною ознакою совісного суду було те, що значна категорія справ у межах його підсудності розглядалася не завжди на основі закону з його каральними функціями. Ці суди орієнтувалися на людину, враховуючи обставини, внаслідок яких були вчинені протиправні дії [7, с. 225].

Якщо приналежність особи до певного стану було складно визначити, як-то різночинців, або у випадку з чиновниками чи військовослужбовцями, що через службові обставини перебували за межами постійного проживання, цивільні справи розглядалися надвірними судами [8, с. 355].

Як вже відзначалося, Правобережжя у складі Волинської, Київської та Подільської губерній продовжувало використовувати з 1796 р. судову систему, основою якої було законодавство Речі Посполитої. В цій місцевості діяли повітові суди, що розглядали справи дворянства та селянства. Земельні спори розглядалися в першій інстанції підкоморськими судами, а справи міських жителів вирішувалися магістратським та ратушними судами. Головний суд, який мав у своєму складі департамент з цивільних справ, виступав у якості апеляційної інстанції [9, с. 45].

Згодом Указом від 30 жовтня 1831 р. імператор Микола I увів на Правобережжі російську судову систему зі збереженням чинності процесуальних норм Литовського статуту [10, с. 36]. Та вже з прийняттям 25 червня 1840 р. Указу імператора Миколи I «Про поширення сили і дії

Російських цивільних законів на всі західні, повернуті від Польщі області» на Правобережну Україну поширюється дія Зводу законів Російської імперії 1832 р. З моменту впровадження російського судочинства чинність Литовського статуту була припинена [11, с. 98–110].

На Лівобережній Україні, яка включала Полтавську та Чернігівські губернії, до початку 1840-х рр. існувала судова система, схожа на систему судочинства Правобережної України. Але Указом «Про введення в губерніях Чернігівській та Полтавській загальних про судочинство законів імперії» від 4 березня 1843 р. встановлювалося, що на території цих губерній дозволяється застосування лише тих норм місцевого права, які було включено до Зводу законів Російської імперії [7, с. 225–227]. Відтепер на всю територію України поширювалися єдині загально-російські джерела процесуального права [10, с. 36].

Водночас, до 1864 р. у місцевостях компактного проживання іноземних колоністів діяли особливі національні суди. Так, у Маріуполі здійснював судочинство так званий «грецький» суд. У місцях розташування осередків українського козацтва діяли громадські суди, хоча козацьке право поступово втрачало роль основного джерела права в житті козацьких громад. Суди в козацьких громадах почали формуватися у 1810-х роках, коли влада Російської імперії під час війни з Наполеоном зробила певні поступки українцям, використовуючи національні почуття. Основою діяльності цих судів були норми звичаєвого права і судові прецеденти [12, с. 129–132]. Отже, козацьке право як локальне джерело у процесуальній сфері зберегло певною мірою своє значення. Воно становило сукупність українського звичаєвого права, елементів німецького магдебурзького права і положень Литовських статутів. Також слід враховувати польський, російський та турецько-татарський вплив на певні сторони січового судочинства. Козацьке право мало усний характер і не потребувало посилення на кодифіковане писемне джерело [13, с. 136].

Отже, маємо підстави констатувати, що судова система, яка існувала на теренах України на початку XIX ст., мала розгалужений становий характер, була неоднорідною, відзначалася широкою компетенцією та використанням принципів і джерел звичаєвого права. Але починаючи з 1830-х років, імперською владою здійснюються заходи щодо уніфікації судової системи України та приведення її до загальноросійського зразка. З цієї метою приймається низка нормативно-правових актів, і вже у 1840-х роках судова система на українських землях була синхронізована із загальноросійською [7, с. 227]. Були створені волосні суди, підставою вирішення справ у яких виступали місцеві звичаї.

Більшість законів у процесуальній сфері, що діяли в Російській імперії в першій половині XIX ст., вже були застарілими. Здебільшого вони містили процесуальні норми, встановлені Соборним укладенням 1649 р. та третьою частиною Статуту Військового 1716 р., що мала назву «Коротке зображення процесів чи судових тяжб» і яка завершила послідовний перехід від змагально-обвинувального процесу до розшуково-інквізиційного. Також до переліку цих актів можна додати Указ «Про форми суду» 1723 р. [3, с. 105].

З опублікуванням і введенням у дію 1 січня 1835 р. Зводу законів Російської імперії основні процесуальні норми були розміщені у томах X і XV Зводу та у Сільському судовому статуті 1839 р. Загальна кількість статей Законів про судочинство становила 2 282. Однак така величезна кількість правових норм в результаті не вносила ясність у порядок здійснення цивільного судочинства, а лише робила його абсолютно запутаним і незрозумілим.

Так, згідно з нормами Зводу законів у цивільному процесі були різноманітні форми, порядки, види судочинства. Порушене цивільне право підлягало відновленню або в безспірному (виконавчому) порядку, або в порядку

судовому (спірному), якщо мав місце спір про право (ст. 108 Зводу законів). Провадження справ у безспірному порядку було віднесено до відання органів поліцейського управління і практично зовсім виключено з судового відання, тобто тим самим відбувалося змішування елементів цивільного та адміністративного судочинства. Спірні справи розглядалися судом або в примирювальному, або в примусовому провадженні. Останнє включало в себе вотчинне і позовне провадження [14, с. 19–28, 30–38].

Вотчинне провадження стосувалося речових прав на рухоме і нерухоме майно, позовне – спорів за договорами та зобов'язаннями, за стягненням за порушення прав образами, збитками і самоуправним заволодінням (ст. 153–155 Зводу законів). У позовному судочинстві також розрізнялися два види проваджень: провадження за невиконаними зобов'язаннями і договорами та провадження щодо стягнення «в образах, шкоді та самоуправному заволодінні» (ст. 1591–1597 Зводу від 1832 р.; ст. 153–159 ч. 2 т. X Зводу). Крім зазначених чотирьох основних проваджень (примирювальне, примусове, вотчинне, позовне), існувало ще як мінімум 18 особливих.

За зовсім іншими правилами здійснювався розгляд цивільних справ у третейських, совісних, словесних судах. Крім того, в Законах про судочинство містилася ціла низка виняткових постанов для окремих місцевостей і народностей Російської імперії (ст. 1241 Зводу законів). У сумі дослідники Законів про судочинство налічували 63 порядки судочинства у цивільних справах. До істотних недоліків цивільного процесуального порядку належали: повільність розгляду справ; формалізм і письмовий характер; неточність і неповнота правил про докази; право суду призначити присягу; розумовий і моральний рівень особового складу суду; жебрацькі розміри платні суддів, що породжували непомірне хабарництво практично у всіх судових місцях [15, с. 154–155].

Кримінальний процес у тому вигляді, як він був упорядкований у 1832 р., мав серйозні вади з точки зору дотримання законності. Він ґрунтувався на прийнятому ще за часів Петра I германському інквізиційному розгляді. Процес був таємним, письмовим, а обвинувачений не мав права на захист. Попереднє слідство могло тягтися роками. При засудженні до каторжних робіт чи більш суворого покарання у засудженого було відсутнє право на оскарження. Засуджений до заслання міг оскаржити вирок тільки після досягнення місця заслання – частіше за все десь далеко в Сибіру. Крім того, організація суду була дуже безладною, судді боялися невдоволення адміністрації, а адвокатів було дуже мало. Зауважимо, що губернатор мав велику владу над судами. Зокрема, вирок суду мав подаватися йому для затвердження, в руках губернатора був і контроль за виконанням вироку.

Характерною рисою процесуального права того часу була відсутність чітких формулювань і наявність протилежних за змістом законів. Не відбувся й остаточний поділ процесуального законодавства на кримінальний і цивільний процеси. Хоча певні підстави такого поділу намітилися, але аналіз тогочасних джерел права дозволяє розглядати їх як самостійні галузі права, що перебувають у стадії формування [7, с. 227; 10, с. 37]. Судочинство, здійснюване згідно зі Зводом законів, було таємним, його перебіг та результати письмово фіксувалися, процес мав розшуковий характер. На судовому процесі не могли бути присутні навіть сторони та свідки. Процесуальне законодавство не передбачало судового слідства як етапу судового розгляду. Справу в суді доповідав один із членів суду чи секретар, свідків та експертів до суду зазвичай не викликали. Використовувалася система формальних доказів. Адміністративна і судова влади були змішані, суд діяв на засадах становості.

Процес замінив норм українського права на загальноросійські відбувався поступово і повільно. Правова система,

сформована у період абсолютизму, кардинально не змінювалася, оскільки дії російської влади були спрямовані на зміцнення вже наявних засад феодально-кріпосницького ладу. Принагідно слід зазначити, що в Росії модернізація юридичного процесу розпочалася ще на початку XIX ст. під впливом французької політико-правової практики, але найбільш суттєві зміни відбулися в межах реформ 1860-х років.

Початком реформування процесуального законодавства Російської імперії можна вважати введення імператорським указом у червні 1860 р. інституту судових слідчих. Таким чином попереднє слідство відокремлювалось від поліції, а слідчі включалися у штат судового відомства. Наступним етапом стала судова реформа 1864 р. Її основою стали: Установлення судових установ, Статут кримінального судочинства, Статут цивільного судочинства і Статут про покарання, що накладаються мировими суддями. Прийняті Статуту передбачали певні гарантії прав обвинуваченого, покращуючи таким чином правове положення особи [5, с. 85–86].

Внаслідок проведеної реформи були повністю змінені судоустрій і процесуальне право. Під впливом цього часткових змін зазнало і матеріальне право. Внаслідок проведеного реформування системи судочинства був введений принцип незалежності суддів. Це гарантувалось виборністю мирових суддів, незмінністю суддів загальних судових місць. Крім того, для суддів встановлювалися порівняно високі посадові оклади, вводилися особливі судові округи, які не співпадали з адміністративно-територіальним поділом держави. Також реформа затвердила принцип позастановості судових інстанцій, встановивши у нових судах єдину підсудність для всіх станів з кримінальних та цивільних справ. Позастановий устрій судової системи, правові та організаційні засади судочинства стали вирішальними чинниками відмови від феодалізму у галузі процесу. Слідчий апарат був реформований, включений до складу судів та знаходився під їх жорстким контролем. Таким чином, на думку Б. Лінкольна, російський цар втратив можливість контролювати відправлення правосуддя [16, с. 115].

Позитивним моментом реформи виступило збереження низки судів, які використовували специфічні джерела права чи розглядали специфічні справи: духовні, військові, комерційні та селянські. Отримала спрощення і структура судів. Вони поділялися на мирові, загальні та військові [17, с. 87–88]. Продовжили свою діяльність церковні та селянські суди.

Статутом кримінального судочинства 1864 р. було закріплено континентальну форму кримінального процесу. Ця форма отримала свій класичний законодавчий вираз у Кримінально-процесуальному кодексі Франції 1808 р. Згодом ця форма процесу набула розповсюдження у всіх континентальних державах, у тому числі у Російській імперії [18, с. 9]. Попереднє слідство за Статутом кримінального судочинства було засноване на розшукових засадах [1, с. 557].

Статут цивільного судочинства 1864 р. відзначався чіткою регламентацією стосовно процесуальних дій суду, позивача, відповідача, їх представників. Це зумовлювалось наявністю у сторін під час розгляду цивільних позовів рівних процесуальних прав. Так, свідки з обох сторін допитувалися в їх присутності. Також позивач та відповідач мали право ставити свідкам запитання. Але суд не мав права виходити за межі заявлених позовних вимог. Розвиток теорії і практики цивільного процесу здійснювався на основі доктрини стадійності судового процесу [19, с. 563].

До найбільш радикальних нововведень кримінального процесу слід віднести: обвинувальний розгляд; гласність, усна форма, безпосередність пред'явлення доказів і вільна оцінка доказів призвели до великого прогресу в питанні дотримання законності. За короткий час були навчені

корпуси суддів та адвокатів, які в союзі з юридичною наукою швидкими кроками наблизили російське правосуддя до західноєвропейського рівня.

Врешті-решт реформа процесу означала революцію в системі російського права. Відбулося остаточне виокремлення в процесуальному праві Російської імперії, до складу якої входила частина українських земель, двох самостійних галузей – кримінально-процесуальної та цивільно-процесуальної. Була реорганізована і спрощена організація суду, створено незалежний і незмінюваний корпус суддів, а також адвокатів з важливими функціями і завданнями. Як цивільний, так і кримінальний процес були реформовані за іноземними, передусім французьким, зразками “Code d’Instruction Criminelle” та “Code de Procedure Civile”. Водночас варто відзначити, що в результаті запровадження волосних судів та організації мирових посередників радикальна реформа юридичного процесу, запроваджена в 1864 р., страждала від небезпечних вад. Передусім була збережена класова система у правосудді.

Реалізація прогресивних судових статутів 1864 р. незабаром показала російській владі, що нове судочинство серйозно впливає на міцність підвалин самодержавства. У зв’язку з цим у 70-ті, а особливо у 80–90-ті рр., XIX ст. царською владою були прийняті законодавчі акти про внесення змін до судових статутів 1864 р. Ці акти частково скасовували демократичні засади як судоустрою, так і судочинства.

Протягом 1910–1912 рр. урядом Російської імперії були внесені деякі зміни до судової системи держави. Так, у червні 1912 р. було прийнято закон «Про перетворення місцевого суду» [20, с. 636–734], яким було передбачено поновлення мирової юстиції, що за винятком Одеси та Харкова припинила свою діяльність у результаті контрреформ 1889 р., а багато статей Статуту кримінального судочинства були викладені у новій редакції. Це сприяло відродженню мирових судів і в окремих українських губерніях.

З огляду на виокремлення у період Нового часу кримінального та цивільного процесів необхідно звернути увагу на формування у вказаний проміжок часу на українських землях процесуальних норм адміністративної юстиції. Загалом адміністративна діяльність у досліджуваній період розглядалася як форма державної діяльності. Ця форма помітно відрізнялася за змістом і способами втілення від законодавчої та судової діяльності, оскільки була набагато ширше та складніше. На думку М.М. Коркунова, адміністративно-судова справа є наявною у випадках, коли вона стосується правомірності дій адміністрації щодо надання, визнання, позбавлення або здійснення якогось права, що не надані на розсуд адміністрації [21, с. 107].

Р.Б. Стецюк зазначає існування двох точок зору щодо часу виникнення адміністративної юстиції в Російській імперії [682, с. 290], а отже, на теренах українських земель у її складі. На думку одних авторів, окремі елементи адміністративної юстиції сформувалися до реформ 1860-х років, інші дослідники вважають, що вона виникла в другій половині XIX ст. [22, с. 613–615; 23, с. 15; 24, с. 30; 25, с. 30]. На нашу думку, слід підтримати думку тих вчених, які вважають, що елементи зародження адміністративної юстиції пов’язані з діяльністю Правлячого Сенату початку XIX ст., а остаточно вона дістала оформлення в другій половині XIX ст.

Вирішення адміністративно-правових спорів у досудовому порядку в той період регламентувалося нормативно-правовими актами різної юридичної сили. Це були законодавчі та підзаконні акти найвищих органів влади, окремі частини відомчих нормативно-правових актів, які в своїй сукупності складали інститут провадження скарг [26, с. 150].

У російській правовій системі того часу не існувало спеціальних процесуальних форм адміністративного

судочинства. На думку А. Невського, тогочасне законодавство про адміністративну юстицію було найвідсталішим серед європейських законодавств [27, с. 534]. Водночас повністю заперечувати значення тих інститутів, які існували в XIX – на початку XX ст. та призначалися для розгляду і вирішення спірних адміністративно-правових справ, є недоречним.

Судово-адміністративні органи царської Росії, починаючи з правління Петра I, будувалися за західноєвропейським зразком епохи абсолютизму. Але у середині XIX ст. країни Європи, досягнувши значного прогресу в теорії та практиці права, починають відмовлятися від цієї моделі адміністративної юстиції [28, с. 305]. Вирішення публічно-правових спорів здійснювалося у формі оскарження неправомірних дій і актів адміністрації. Скарга, подана на ім’я начальника, була єдиною формою порушення справи для особи чи установи. Крім того, прокурор мав право винесення протесту на незаконний акт органу державного управління. Окрім Сенату, не існувало адміністративно-судових установ загальної компетенції, скарги розглядалися посадовцями одноособово [29, с. 33]. Елементи адміністративної юстиції формуються на основі наглядової влади, яку уособлювали Сенат та прокуратура. Вони приймали скарги на чиновників та наглядали за їх діяльністю. Сенат здійснював вищий нагляд за всіма органами управління в Російській імперії, від сенаторів не вимагалось ні досвіду практичної роботи, ні освіти [30, с. 57].

До складу Сенату входили два касаційних департаменти – кримінальний і цивільний, та їх Загальні збори. Ці структури у складі Сенату були достатньо самостійними і вважалися «верховним місцем правосуддя» [31, с. 111]. Адміністративно-судовими справами відав Перший департамент правлячого Сенату. Він розглядав справи між громадянами і владою та вирішував суперечки органів державної влади між собою. Перший департамент був вищим у державі присутственным місцем, до якого зверталися зі скаргами на підлегли урядові установи та осіб скривджені з метою відновлення своїх порушених прав. Зазвичай справа розглядалася Першим департаментом у першій інстанції, хоча його компетенція у законі точно визначена не була. Чітко визначеного судового процесуального порядку в органах адміністративної юстиції не існувало. Зазвичай справа слухалася у присутності зацікавленої сторони, якій нарівні із суддями належало право вирішального голосу [32, с. 150, 154]. Таким чином, справи адміністративної юстиції розглядалися адміністративними установами. Це було суттєвим недоліком, оскільки розгляд і вирішення справи покладалося на осіб, які були зацікавлені у результатах її розгляду [33, с. 170–173]. Впродовж другої половини XIX ст. Перший департамент Правлячого Сенату, звільняючись від функцій активного управління, поступово ставав фактично найвищим органом адміністративної юстиції у Російській імперії.

Губернські правління також мали достатньо широку адміністративно-судову компетенцію. Вони виконували безліч обов’язків, входили не лише до складу адміністративної юстиції, але були включені до державної системи збору, передачі та обробки інформації, входили до системи загальної поліції [34, с. 13]. Губернські правління розглядали справи за протестами губернського прокурора і його товаришів, за скаргами стряпчих, за скаргами на рішення міських дум, на дії міської і тюремної поліції повіту. Також до ведення губернських правлінь були віднесені справи щодо компетенції між повітовими і міськими присутственными місцями. Губернське правління, яке очолював губернатор, складалося з професійних чиновників. Прийняте правлінням рішення могло бути оскаржене в перший департамент Правлячого Сенату впродовж шести місяців з моменту виконання рішення чи впродовж трьох місяців з моменту оголошення, якщо виконання не було розпочате [7, с. 313].

Внаслідок проведеної судової реформи у законодавчому порядку була відокремлена судова влада від адміністративної. Крім того, були створені земські та міські органи самоврядування. Це викликало необхідність вирішення питання про судовий контроль за діяльністю земської та міської адміністрації. Статті 1 та 96 «Положення про земських дільничних начальників» 1889 р. передбачали створення губернських присутствій, які були наділені певними адміністративно-судовими функціями [35]. Присутствія утворювалися у кожній губернії «для обговорення у відповідних випадках правильності і законності ухвал і розпоряджень земських установ і для вирішення інших справ» [36, с. 8]. За цим положенням, у губерніях створювалися до 10–15 присутствій. Кожне з них розглядало скарги зі свого кола справ і виносило по них рішення. Існували присутствія із земських і міських справ, з військового податку, з селянських, фабричних справ, з промислового податку тощо.

Головним недоліком присутствій як державних органів була їх велика чисельність. Кількість присутствій перевищувала силу пам'яті середньої людини [37, с. 15]. Порядок розгляду справ у процесуальному відношенні був дуже близьким до звичайного змагального процесу цивільних судів [26, с. 150–151]. До складу губернського присутствія як колегіального органу входили губернатор, віце-губернатор, губернський предводитель дворянства, голова окружного суду, депутати міських або земських зборів, а також посадовці, що були спеціалістами у галузі, в якій діяло присутствіє. Таким чином, його склад підкреслював недоліки тогочасної адміністративної юстиції Російської імперії: 1) превалююча роль губернатора; 2) незначне представництво з боку

судових органів; 3) залежне положення членів присутствія [38, с. 20].

Губернські присутствія виконували судові, адміністративні і судово-адміністративні функції. На думку М.М. Коркунова, губернські присутствія змішаного складу були органами адміністративної юстиції [39, с. 685]. Своєю чергою М.Д. Загряцков зазначає, що присутствіям були менш притаманні ознаки адміністративної юстиції, ніж Сенату [40, с. 45–46]. Процедура розгляду справ у присутствії не визначалася, лише у фінансових присутствіях можна було зустріти окремі риси процесу [41, с. 105]. Через відсутність чітко закріплених процесуальних основ, діяльність губернських присутствій не відзначалася регулярністю та систематичністю.

Підсумовуючи, можемо констатувати, що у процесі історичного правового розвитку процесуальне право на українських землях у складі Російської імперії як сукупність правових норм, що регулюють юрисдикційну й іншу охоронну діяльність державних та інших спеціально уповноважених органів, наприкінці XIX – на початку XX ст. набуло самостійного значення. Відтак у правовій науці починає складатися нова галузь знань, що має предметом вивчення процесуального права. Розуміння процесуального права у цей період пов'язується з правоохоронною (включаючи правоустановчу) діяльністю судових органів. Спочатку це були розробки, що стосувалися окремих галузей процесуального права. Згодом у науковій думці намітилася течія, що розглядала процес як єдину наукову дисципліну, побудовану на загальних спільних засадах, а окремі види процесу – цивільний, кримінальний, адміністративний – як гілки цієї єдиної науки, як другорядні різновиди одного основного виду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сорока С.О., Римарчук Г.С. Кримінальний процес в Україні: історія і сучасність. Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Юридичні науки. 2016. № 850. С. 553–562.
2. ЦДІАК України. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 155.
3. Развитие русского права во второй половине XIX – начале XX века / под. ред. Е. Скрипилева. Москва : Наука. 397 с.
4. Дмитриев Ф. История судебных инстанций и гражданского апелляционного производства от Судебника до учреждения о губерниях. Москва : Т-во Тип. А. Мамонтова, 1859. 418 с.
5. Слинько Д.В. Юридичний процес: історія, теорія, практика: монографія. Харків : НТМТ, 2017. 415 с.
6. Шандра В. Совісні суди в оцінці сучасників (остання чверть XVIII – 1860 рр.). *Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Наукові записки*. Т. 19. Кн. 1. Київ, 2009. С. 443–453.
7. Стецюк Б.Р. Процесуальне право в Україні : тисяча років історії (X ст. – 20-ті рр. XX ст.) : монографія. Харків : Діска плюс, 2013. 560 с.
8. Пам'ятки історії держави і права України. Київська Русь / уклад. Б.І. Андрусишин, А.М. Гуз. Київ : Нац. педагогіч. ун-т ім. М.П. Драгоманова, 2003. 60 с.
9. Гетманцев О. Цивільний процес і наука цивільного процесуального права в першій половині XIX ст. *Науковий вісник Чернівецького університету. Сер. Правознавство*. Вип. 492. 2009. С. 44–51.
10. Атаманчук І.В. Генеза процесуального права України: тенденції, перспективи розвитку: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2014. 196 с.
11. Пашук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (1648–1782). Львів : Вид-во Львів ун-ту, 1967. 178 с.
12. Коросташов О. Особливості правового регулювання деяких суспільних відносин у Полтавській та Чернігівській губерніях у XIX ст. *Право України*. 2000. № 1. С. 129–132.
13. Історія українського козацтва: нариси : у 2 т. / редкол. : В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. Т. 2. 724 с.
14. Дегай П. Учебная книга об общих правах областей российского гражданского судопроизводства губерний и состоящих. Санкт-Петербург : Типогр. II Отд. Собств. Е. И. В. канцелярии, 1840. 250 с.
15. Лукин Ю.М. Устав гражданского судопроизводства от 20 ноября 1864 г. : история создания и вехи развития (вступительная статья). *Вестник гражданского процесса*. 2012. № 1. С. 147–155.
16. Lincoln B. The Great reforms: Autocracy, bureaucracy and politics of change in Imperial Russia. DeKalb, 1990. 281 p.
17. Супрун Е.Ю. Правотворчество в реформационные периоды России : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2006. 194 с.
18. Михеенко М.М., Нор В.Т., Шибіко В.П. Кримінальний процес України: підручник. 2-е вид., перероб. і доп. Київ : Либідь, 1999. 536 с.
19. Курило М.П. Історичні передумови та особливості становлення цивільного процесуального права в Україні та світі. *Форум права*. 2013. № 1. С. 557–566. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2013_1_94 (дата звернення 07.03.2019).
20. Важнейшие законодательные акты (1908–1912 гг.) с алфавитным, предметным и хронологическим указателями / под ред. и с предисл. В.М. Гессена. Санкт-Петербург: Изд. Юрид. книжн. склада «Право», 1913. С. 636–734.
21. Коркунов Н.М. Очерк теории административной юстиции. *Журнал гражданского и уголовного права*. 1885. Кн. 8. С. 95–121.
22. Блинов И.А. Отношение Сената к местными учреждениями до реформ 60-х годов. *История Правительствующего Сената за 200-ти лет. 1711–1911 гг.: Т. 1–5. Том 3. Правительствующий Сенат в XIX столетии до реформ 60-х годов* / сост. Э.Н. Берендтс, В.А. Геген, С.К. Гогель, И.А. Блинов. Санкт-Петербург : Сенатская типогр., 1911. 712 с.
23. Иванова Н.Ю. Становление института административной юстиции в дореволюционной России: теоретические воззрения и организация : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Санкт-Петербург, 2006. 22 с.
24. Пекарский И.М. Круг ведомства Правительствующего Сената по делам казенного управления и казенного обложения. *История Правительствующего Сената за 200-ти лет. 1711–1911 гг.: Т. 1–5. Том 4. Правительствующий Сенат в XIX столетии*

- после реформ 60-х годов / сост. Э.Н. Берендтс, В.А. Гаген, С.К. Гогель, И.А. Блинов. Санкт-Петербург : Сенатская типогр., 1911. С. 294–334.
25. Starr F. Decentralization and Self-Government in Russia, 1830–1870. Princeton, 1972. 402 p.
26. Быстров А.В. Механизм административного разрешения публичных споров в царской России. *Вестник Московского ун-та МВД России*. 2007. № 6. С. 150–151.
27. Невский А. Административная юстиция. (Окончание). *Юридический вестник: Издание Московского Юридического Общества*. Москва : Тип. А.И. Мамонтова и Ко, 1885, № 12 (Декабрь). С. 594–623.
28. Тарановски Т. Судебная реформа и развитие политической культуры царской России. *Великие реформы в России 1855–1874.* / под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1992, С. 301–317.
29. Махлаюк А.В. Полисно-республиканские структуры и традиция в эпоху принципата. *Античный полис: курс лекций* / отв. ред. В.В. Дементьева, И.Е. Суриков. Москва : Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. С. 176–226.
30. Чечот Д.М. Административная юстиция (теоретические проблемы). Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1973. 134 с.
31. Нолькен А.М. Судебная реформа 1864 года и Первый Департамент Правительствующего Сената. Историческая заметка. *Журнал Министерства Юстиции*. Санкт-Петербург, 1905. № 2 (Февраль). С. 107–143.
32. Лозина-Лозинский М.А. Административная юстиция и преобразование Правительствующего Сената. *Журнал Министерства Юстиции*. Санкт-Петербург, 1907. № 2 (Февраль). С. 122–169.
33. Ивановский В.В. Учебник административного права (Полицейское право. Право внутреннего управления). 2-е изд., испр. и доп. Казань : Типогр. Казанского ун-та, 1907. 546 с.
34. Любичанковский С.В. Губернское правление как орган административной юстиции: на материалах Урала 1907–1917 гг. *История государства и права*. 2005. № 7. С. 12–15.
35. Чехович В.А. Земський дільничний начальник. *Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й* / редкол. : В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наук. думка, 2005. 672 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Zemsky_dilnychy_nachalnyk.
36. Положение о губернских и уездных земских учреждениях / сост. по Своду законов Н. Воеводский, Ю. Иксуль. Санкт-Петербург, 1890. 360 с.
37. Лазаревский Н.И. Губернские присутствия смешанного состава. *Право*. 1903. № 23. С. 15–67.
38. Иванова Н.Ю. Губернские присутствия как органы административной юстиции в Российской империи. *История государства и права*. 2007. № 7. С. 20–21.
39. Коркунов Н.М. Русское государственное право. Часть особенная. 6-е изд., под. ред. и с доп. М.Б. Горенберга. Санкт-Петербург : Тип. М.М. Стасюлевича, 1909. 739 с.
40. Загряцков М.Д. Административная юстиция и право жалобы в теории и законодательстве. Москва : Право и Жизнь, 1925. 244 с.
41. Сьоміна В.А. Тенденції та етапи розвитку адміністративної юстиції в Україні. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2003. № 3. С. 104–115.